

Ankara'nın Yanıbaşında Görkemli Bir Hitit Kült Alanı Gavur Kalesi

Gavurkalesi'nin kuzeyden görünüşü. Arka planda ofiyolitik kayalar ve genişinde İliş ön planda antik kireçtaşı ocakları görülüyor.

*Anadolu'nun
ilk okur yazar ulusu
Hititlerce
kutsallaştırılan Taşlar...
Gavur Kalesi*

F. Sancar Özener
Dr., TÜBİTAK-Yer Deniz Atmosfer Bilimleri Grubu
ozener@tubitak.gov.tr

Gavurkalesi, Ankara'nın kuşuçuğu 60 km Güneydoğu'sunda, Kaledere Vadisi'nin batı yamacındaki bir tepenin üzerinde, Anadolu'nun taşı kutsallaştırılan ilk okur yazar ulusu Hititlerce yapılmış görkemli taş duvarlarla çevrili bir Hitit tapınağı ve onun altındaki kaya kabartmalarının tümüne birden verilen genel bir isimdir.

İlk kez Atatürk'ün teşvikiyle, 1930 yılında Arkeolog Dr. Hans Henning Van der Osten tarafından araştırılan saha, daha sonra 1993-1998 tarihleri arasında Dr. Stephen Lumpsden ve ekibi tarafından çalışılmıştır. Dr. Lumpsden'in Danimarka'daki "The Carsten Niebuhr Institute" adına yürüttüğü 1997 ve 1998 yıllarındaki çalışmalarına katılarak Gavurkalesi ve çevresinde Jeomorfoloji amaçlı Jeoarkeoloji çalışmaları yaptım. Bu yazıda, adı geçen arazi çalışmalarında ortaya çıkardığım Jeoarkeolojik yönden önem taşıyan sonuçlar ana hatlarıyla sunulmaktadır.

Gavurkalesi'ne nasıl ulaşılır: Ankara'dan çıkıp Gölbaşı istikametine bir süre gittikten sonra Haymana yoluna girilir. Haymana'ya yaklaşık 12 km kala Dereköy Yolu'na sapılarak yaklaşık 2 km sonra köye varılır. Buradan itibaren Köyalı Deresi'ni izleyen stabilize yoldan batıya doğru 2 km daha gidildiğinde yol sağ taraftan gelen bir vadiyle kesilir. Bu vadiye girildiğinde Gavurkalesi, vadinin 750 metre kadar ilerisinde batı yamaçta tüm görkemiyle ortaya çıkar. Kaledere vadisinin sol tarafını izleyen yol bir tarla yolu niteliğinde olduğu için en iyisi arabayı vadinin girişinde bırakarak kaleye yayan ulaşmaktır.

Gavurkalesi ve çevresi jeolojik, jeomorfolojik ve arkeolojik yönlerden son derece ilginç özellikler taşıyan bir bölgedir. Bu özellikleri bölgesel ölçekte olandan yerel ölçekte olana doğru bir sıra izleyerek anlatacağız.

Jeolojik anlamda bölge, bütünüyle, eski Tetis Okyanusu'nun kapanarak yükselmiş tabanını temsil etmektedir. Dolayısıyla, Tetis Denizi'nde oluşmuş kireçtaşları ve kökeni deniz tabanı volkanizmasına dayanan gabro diyabaz ve spilitik bazaltlar ve bunların alterasyonu ile oluşmuş serpantinitlelerin (genel adıyla, ofiyolifler) karmasından oluşan bir kayaç yapısı sergiler. Bölgenin güneyinde, Tetis De-

Gavurkalesi'nin tepesinde Hitit tanrılarını betimleyen kaya kabartmaları. Sol tarafta oturur vaziyette gösterilen bereket tanrıçası iki yanındaki çatlaklardan sızan suların eritmesiyle sılıkleşmiştir. Sağ tarafta görülen andezitik duvar gerideki Hitit Mabedi'ni çepeçevre kuşatmaktadır.

nizi'nin son evresinde oluşmuş fliş kayaçları yer alır.

Bölgenin tamamı Eosen başında (35 milyon yıl önce) tamamen karasallaşmıştır. Alp Orojenezinin son safhası Miyosen döneminde 24-5.5 milyon yıl önce gerçekleşmiş ve bu dönemde fliş yüksek bir arazi haline dönüşürken daha önce karasallaşmış kayaçlar da yeniden metamorfizmaya uğrayarak daha dirençli bir hale gelmişlerdir. Köyafı Deresi ekseninin güney ve batısında bulunan fliş kayaçları özellikle Çayraz Köyü civarında tipik numulites fosilleri ile ünlüdür.

Pliyosen-Kuvaterner'de 5.5 milyon yıl önceden günümüze kadar bölgede görsel çökeller egemen olurken Üst Miyosen-Pliyosen arasında yer yer andezitik-dasitik karakterde volkanitler oluşmuştur.

Gavurkalesi, ofiyolitik kayaç kompleksi içerisindeki Triyas yaşlı bir kireçtaşı bloğu üzerinde yer almaktadır. Silileşmiş kireçtaşlarından oluştuğu için çevresindeki kayaçlardan daha dirençli olan ve bu yüzden hakim bir rölyef olarak ortaya çıkan bu yükselti, hakim tepelere ve kaya mostralara kutsallık atfeden Hititler tarafından görkemli kaya kabarmaları, tapınak ve taş duvarlarla taçlandırılmıştır. Tepenin en yüksek noktası 1164 m olup vadi tabanından göreceli yüksekliği 62 metredir. Tepenin üstünde mostra veren Doğu-Batı yönünde 25 m Kuzey-Güney yönünde 15 m uzunluğunda bir silileşmiş kireçtaşı mostrası tıraşlanarak kuzey bölümünün içerisine bir mabet odası kazılmıştır. Harçsız olarak üst üste konulan ve tavana doğru giderek küçülen beş sıra büyük andezit bloklarından oluşan odanın tabandan tavana yüksekliği 3.3 metredir. (Bu tür yapılar Arkeologlar tarafından "cyclopean yapısı" olarak adlandırılmaktadır). Mabedin duvarlarını oluşturan blokların büyüklükleri 85x1.70x65 cm ye ulaşmaktadır. Odanın tavanını, nispeten daha yassı bir şekilde yontulmuş, yan yana 8 sıra andezit bloğu örtmektedir. Tapınak odası kaya içerisine oyulurken, odanın dip kısmında 2 m² genişliğinde ve 30 cm yüksekliğinde bir seki oluşturulmuştur. Oda içerisindeki bu eşik ne-

Gavurkalesi'nin tepesinde yer alan silisifiye kireçtaşları içine oyulmuş Hitit tapınağı ve andezit bloklarından yapılmış giriş ve tavanı görülüyor.

deniyle yapının tapınma amacıyla yapılmış bir mabet olduğu düşünülmektedir. Yapının bu bölgede hüküm sürmüş bir yerel kral için yapılmış anıtsal mezar olduğuna inananlar da vardır.

Tapınak odasını içeren bu kaya mostrası doğu, kuzey ve güneyden büyük andezit bloklarından oluşan bir duvarla çevrelenmektedir. Duvarın orijinal uzunluğu Doğu-Batı yönünde 38 m, Kuzey-Güney yönünde 35 metredir. Ancak duvarlar geçen uzun zaman içinde yer yer yıkılmış, büyük andezit blokları yamaç üzerine saçılmışlardır.

Mabedin güneyindeki 30x9 m çapında dik kaya alanına Hititler tarafından üç tanrı kabartması yapılmıştır. Bereket tanrıçası oturur vaziyette kazılırken, karşısında tapınma vaziyetinde ayakta duran iki erkek tanrı yapılmıştır. Bu durum Neolitik'de egemen olan Ana Tanrıça inancının Hititlerde henüz kaybolmadığını gösteriyor. Kabartmaların altında, heykeltıraş ve yardımcılarının rahat çalışabilmesi için oluşturulan yaklaşık 20 m uzunluğunda ve 7 m genişliğindeki platform halen durmaktadır. Üç kabartma da kayanın çatlak içermeyen kompakt kesimlerine yapılmış ve bu yüzden yaklaşık 3000 yılı aşan bir zaman içinde aşınmadan günümüze ulaşmışlardır. En batıdaki bereket tanrıçası, daha sonra genişleyen iki çatlak arasında güvenli bir şekilde oturuyor olmakla birlikte yüzeyden akan suların etkisiyle zaman içerisinde büyük ölçüde silikleşmiştir. Sağdaki iki kabartma ise çok iyi durumda olup üzerinde sonradan oluşan küçük çatlaklar kabartmaları tehdit edecek boyutta değildir.

Tepede, kabartmaların yapıldığı kaya mostrasınının kuzeyinde bir yerleşim taraçası bulunmaktadır. Üç taraftan kireçtaşı bloklarından yapılmış bir sur duvarı ile çevrili olan 75x64 m çapındaki bu taraçada Van der Osten ve Dr. Lumpsten'in yaptığı kazılarda Frig dönemine ilişkin (M.S.700-330) yapılar ortaya çıkarılmıştır

Hitit költ merkezinin ve onu çevreleyen duvarların andezit bloklarından, yerleşim taraçasını çevreleyen dış duvarların ise kireçtaşı bloklarından yapılmış olması Hitit-

Gavurkalesi'nin tepesinde yer alan yerleşim taraçası ve açığa çıkarılan Frig Dönemi'ne ait yapı temelleri. Geri planda içersinde kireçtaşı bloklarının yer aldığı ofiyolitik melanj görülüyor.

lerde andezit taşının anıtsal ve kutsal yapılarda kullanılan birinci sınıf bir yapı taşı olduğunu, kireçtaşının ise kutsallığı olmayan yapılarda (ev yapıları teras duvarları vb) kullanılan ikinci sınıf bir yapı taşı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum günümüzde de fazla değişmemiştir. Örneğin, Ankara'da, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyetin ilk dönemlerine ait cami ve diğer görkemli yapılar (Arslanhane Camii, Hacibayram Camii, Birinci ve İkinci Meclis Binaları, Ulustaki İş Bankası ve Ziraat Bankası binaları, Cebeci'deki ilk konservatuvar, Dil ve Tarih Coğrafya Fak. binası vb.) dünya literatürüne Ankara taşı olarak girmiş olan pembe renkli andezitlerden yapılmıştır.

Kaya kabartmalarının yaklaşık 35 m güneyinde (kot olarak 10 m altında), batıda 4 m genişliğinde başlayarak, doğuda 2 m genişliğe kadar daralan ikinci bir silişleşmiş kireçtaşı mostrası üzerinde iki büyük kulesi olan ve yine büyük taş bloklarının harçsız olarak üst üste konulmasıyla yapılmış bir mabet kompleksine giriş duvarı bulunmaktadır. Bu yapıyı da gördükten sonra Hititlerin kaya mostralarını çok sevdğine iyiden iyiye inanıyorsunuz. Bu anıtsal yapının kot olarak 16 m altında Doğu-Batı yönünde 35 m, Kuzey-Güney yönünde yaklaşık 15 m çapında ikinci bir yerleşim taraçası bulunmaktadır. Dr. Lumpsten ekibinin 1998 yılında kazdığı bu taraçada da Frig dönemine ait yapı temelleri bulunmuş, altta kalın bir kalış tabakasına girilince temele ulaşıldığına ilişkin uyarımız üzerine kazı durdurulmuştur (kalış tabakası, taban suyu seviyesinde oluşan, suyun kapilarite yoluyla buharlaşması sonucunda biriken sert kalın kireç tabakasıdır).

Gavurkalesi'nin doğu yamaçında, güneydeki alt taraça ile aynı seviyede 90 m x 25-30 m ebadında bir taraça daha bulunmaktadır. Henüz kazılmayan bu taraça-

Gavurkalesi Tepesinin güneyden görünüşü. Tepenin zirvesinde Hitit kaya kabartmalarının yapıldığı kaya mostrası, onun altında, üzerinde iki kulenin yer aldığı tapınak kompleksine giriş duvarı görülüyor.

nın da güneydeki taraça gibi kalış tabakası üzerinde gelişen yapısal bir yüzey olduğunu ve büyük bir olasılıkla bir yerleşim alanı olduğunu düşünüyoruz.

Batı yamaçta da, tepedeki taraçanın 60 m aşağısında (kot olarak 25 m altta) Kuzey-Güney yönünde 30 m ve Doğu-Batı yönünde 19 m genişlikte bir taraça daha bulunmaktadır. Yukarıda sayılan, yamaç üzerinde yer alan taraçaların tamamı kireçtaşı bloklarından oluşan teras duvarlarıyla korunmuştur (sertleştirilmemiştir).

Yukarıda anlatılan taraçaların, yamaç üzerinde doğal süreçlerle oluşan kalış tabakasının sağladığı az eğimli omuzların (yapısal yüzeylerin) yerleşim amacıyla biraz daha tıraşlanmasıyla düzeltilen alanlar olduğunu düşünüyoruz.

Yukarıda değinilen yerleşim taraçalarının dışında, tepenin hemen batısı ve doğusunda, yapıyı çok eskilere giden, toprak erozyonunu önlemeye ilişkin teraslar bulunmaktadır. Bunlardan batıda olanlar, iki dere yatağı arasında gelişmiş Kuzey-Güney yönünde 240 m, Doğu-Batı yönünde 60-120 metre genişlikte bir etek düzlüğü, (glasi) üzerinde yer alan, birbirinden

0.8-1 m yüksekliğindeki kireçtaşı bloklarıyla örülmüş taraça duvarlarıyla ayrılmış beş teras düzlüğü halindedir. Bu terasların genişlikleri kuzeyden güneye doğru 110 m, 80 m, 20 m, 7 m ve 12 metredir. Üzerlerinde tek tük seramik parçaları bulunan bu taraçalar büyük bir olasılıkla Hitit ve Frig dönemlerinde kaledeki tapınak rahipleri ve diğer idari görevlilerin gereksinimi olan tahılın üretildiği en gözde ziraat alanıydı.

Doğu tarafta bulunan teraslar yine kireçtaşı bloklarıyla örülmüş duvarlarla birbirinden ayrılan iki seviyeli tarla alanları olarak görülürler. Kalenin doğu ve batısındaki bu teraslarda günümüzde buğ-

Gavurkalesi'nin güney yamaçında yer alan alt taraçanın temelinde ortaya çıkan kalış tabakası

Gavurkalesi'nin batısında toprak erozyonunu önleme amacıyla yapılmış antik teraslar.

day ziraati yapılmaktadır. Antik dönemlerde de bu alanlarda tahıl ziraati yapıldığını düşünüyoruz. Her iki taraftaki teraslarda bol miktarda bulunan çakmaktaşılarının büyük bir olasılıkla döven taşı olarak kullanıldığını düşünüyoruz.

Gavurkalesindeki Duvarların Yapımında Kullanılan Taşların Çıkarıldığı Taş Ocakları öncelikle, Gavurkalesi'ndeki Hitit Tapınağı ve Tapınağı çevreleyen duvarın andezit bloklarının çıkarıldığı taş ocaklarının aranmasıyla işe başlanmıştır. Daha önce yapılmış jeoloji haritasından andezitik-riyolitik çıkışların bölgede sadece üç yerde bulunduğu anlaşılmıştır. Bu yerler, Gavurkalesi'nin kuşuğunu yaklaşık 2 km doğusundaki Kedikayası mevki, yine kalenin kuşuğunu 2 km Güneydoğu'sunda, Derköy'ün hemen güneyindeki lokalite ve çalışma alanının Güneydoğu köşesinde, Haymana-Ankara yolunun Değirmendere vadisini kestiği lokalitedir. Gavurkalesinin tepesinden doğuya bakıldığında Kedikalesi andezitlerinin kolayca görülebilmesi nedeniyle araştırmaya buradan başlanmış ve adı geçen andezit taş ocaklarının tamamı tarafımızca burada bulunmuştur. Kedi Kayası mevkiinde, yaklaşık 1 km çapında, ortası aşınarak boşaltılmış daire şeklinde görülen, olasılıkla geniş bir çıkış merkezinin enkazını oluşturan andezit mostraları üzerinde üç tanesi Kapaklı Vadisi'nin kuzeyinde, bir tanesi güneyinde

Gavurkalesi (sağ-üst köşede) ve batısındaki antik terasları gösteren fotoğraf. Sağ üst köşedeki tarlada sürülemeyen kısım antik kireçtaşı ocağıdır. Orta bölümden Gavurkalesi'nden itibaren Kale Dere adını alacak Kapaklı Deresi görülmüyor.

Kedikayası Mevkiinde, Kapaklı Deresi'nin kuzeyinde, olasılıkla Erken Bronz Çağı'na ait andezit taş ocağı.

olmak üzere farklı büyüklüklerde dört adet antik taş ocağı bulunmuştur. En doğudaki taş ocağının kotu 1225 m, blokların taşındığı Gavurkalesi'nin kuzeydoğu köşesinin taban kotu 1140 m olduğu ve toplam taşıma mesafesinin 2.5 km uzunlukta olduğu göz önünde bulundurulduğunda andezit blokların taşındığı yolun ortalama eğiminin %3 gibi düze yakın bir değer gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Ocaklardan çıkarılan bloklar Kapaklı Vadisi'nin kuzey yakası boyunca olasılıkla öküzlere çektiği kağnılarla Gavurkalesi'ne taşınmışlardır.

Yukarıda bahsedilen diğer andezit lokalitelerinde yaptığımız araştırmada taş ocağına rastlanmamıştır.

Antik dönemde yamaçtaki toprak erozyonunu önlemek amacıyla yapılmış teraslar Gavurkalesi'nin doğusunda kapaklı Dere vadisinin güney yamacı boyunca Samutlu antik Kenti'ne kadar 750 metrelik mesafe içerisinde yer yer gözlenmektedir. Erken Bronz devrinden başlayarak Milattan 3000 yıl, Roma dönemine kadar iskon edilen Samutlu antik kenti, Kapaklı Deresi'nin iki tarafında yamaç üzerinde, taş duvarlarla örülmüş taraça basamakları üzerine kurulmuştur. Uzun süreden bu yana tarla olarak kullanılagelen bu antik kent ne yazık ki bilimsel bir kazı yapılmadan yağmalanmış ve in-situ durumunu kaybetmiştir. Lumsden'in, kentin tarihine ilişkin verdiği yaşlar ekibinin yaptığı yüzey araştırmasında toplanan keramik ve yapı parçalarına dayanmaktadır.

Kale'nin dış duvarı ve yerleşim taraçalarının koruma duvarlarını oluşturan kireçtaşlarının çıkarıldığı taş ocakları ise, kalenin kuzeydoğu ve güneydoğusunda yamaçlarda mostra veren sekiz ayrı kireçtaşı lokalitesinde kaya sekileri halinde bulunmuştur.

Erken Bronz Çağı ve Frig Çağı'na ait alanlarda bulunan çakmaktaşılarının kaynağı ise serpantinitle (ofiyolitler) içerisindeki radyolarit ve diğer silis bantlarıdır.

Bölgedeki pınarlar sürekli akışlı olup ofiyolitik melanj içerisinde, kireçtaşı bloklarıyla serpantinitle arasındaki kontak zonlarından çıkmaktadır. Gavurkalesi yerleşim alanında oturanlar içme suyunu Kale'nin güneyinde, karşı yamaçta bulunan pınardan sağlıyorlardı.

Kedikayası Mevkii'nde, Kapaklı Deresi'nin güneyinde Erken Bronz Çağı'na ait andezit taş ocağı

Antik Dönemde Kullanılan Meraların Jeomorfolojik Konumu

Gavurkalesi ve çevresinde antik dönemde yaşamış insanların mera olarak kullandıkları alanlar Kapaklı/Kale Dere Vadisi'nin genişlediği yerler ve aynı vadinin yan kollarında yer almaktadır. Vadi içerisinde, taban suyunun yüksek olduğu daha geniş alanlar halinde görülen meraların tamamı, vadiyi dik kesen bir silisifiye kireçtaşı bloğunun gerisinde dere suyunun şişerek bir çökelme ortamı (bataklık) yaratmasıyla oluşmuştur. Meralar, Kapaklı Vadisi'nin başlangıç yerini oluşturan Kedikayası Mevkii ile Köyalıtı Deresi'ne karıştığı nokta arasında, vadi güzergahı boyunca birkaç basamak halinde görülürler (Harita). Kedikayası Mevkii'nin batısındaki ilk meranın ortasından çıkan bol sulu bir pınar burada doğal bir gölet oluşturmuş ve yöre halkınca "Havuz" denilen bu pınar büyük andezit bloklarıyla çevrilmiştir. Antik dönemde hayvanların sulanması için kullanılan bu göletin doğal, ilkel ve gizemli konumundan giderek Hititler tarafından yapılmış olabileceğini tahmin ediyoruz. Hititlerin büyük pınarlara kutsallık atfettiği literatürden bilinmektedir. Büyük bir olasılıkla andezit blokları pınarın kutsallığını yansıtmaktadır. Havuz, günümüzde de koyun sürülerini sulama amacıyla kullanılmaktadır. Böl-

Kapaklı Deresi'nin güney yamacında olasılıkla Frig Dönemi'ne ait üç ayrı kireçtaşı ocağı (Orta bölümde açık renkte, sürülemeyen kaya sekileri halinde görülüyor).

Kapaklı vadisinin başlangıcında, vadinin ortasında yer alan, etrafı andezit bloklarıyla çevrili, yöre halkının "havuz" adı verdiği kutsal pınar yeri. Fotoğraf 1997 yılının Ağustos ayında çekilmiştir).

genin yüksek olması ve kış aylarında uzun süre kar örtüsü altında kalması pınarların sürekli akışlı olmasını ve sonuçta meraların sürekli olarak beslenmesini sağlamaktadır. Meralardaki otlar köylüler tarafından sonbahar aylarında hasat edilerek kış aylarında hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Hitit ve Frig dönemlerinde de aynı meraların aynı tarzda kullanıldığını söylemek bir kehanet olmayacaktır.

Sonuç

Gavurkalesi ve çevresi, Tetis Denizi'nin yükselmiş tabanı üzerinde yer alıyor olması, Hitit ve Frig dönemlerine ait tapınak, kaya kabartmaları ve kale duvarları gibi yapılar ve taş ocaklarına sahip olması ve yapımı olasılıkla Hitit - Frig dönemlerine dek uzanan toprak erozyonunu önlemeye yönelik teraslarıyla Türkiye'nin ve hatta Dünyanın en ilginç bölgelerinden birisi olup, ekoturizm grupları için de ideal bir gezi bölgesi konumundadır. Antik dönemden günümüze bölgenin arazi kullanımında fazla bir değişiklik olmadığı için Hitit döneminde yapılanlar da dahil olmak üzere jeoarkeolojik yapıların büyük bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir.

Bilindiği gibi 2002 yılı Birleşmiş Milletlerce "Ekoturizm Yılı" olarak ilan edilmiştir. 2002 yılının Mayıs ayında Kanada'nın Quebec kentinde yapılacak Dünya Ekoturizm zirvesinde üye ülkelerin ekoturizm potansiyelleri sergilenecektir. Gavurkalesi ve çevresi Türkiye'nin bu anlamda Dünya kamuoyuna sunacağı en önemli ekoturizm bölgelerinden birisi olacaktır. Bu nedenle bölgenin bu haliyle korunmasında büyük yarar vardır.

Kaynaklar

- Akyürek B., Duru M., Sütçü Y., İbrahim P., Fuat Ş., Pala N., Osman, G., Selami G., Talla Y., 1996. Ankara ili'nin Çevre Jeolojisi ve Doğal Kaynaklar Projesi. MTA Raporu. No. 9961, MTA Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Lumsden, S. 1999 Gavurkalesi, 1997 Pp.209-218. XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II.cilt, Ankara 1998.
- Von der Osten, H.H., 1993 Gavurkalesi. Oriental Institute Communications 14:56-90